

ZAMONAVIY KAPITALIZM VA INSON ERKINLIGI

R.Z. Xudoyberdiyev¹R.A. Xusanboyeva²

Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti, Toshkent, O'zbekiston

Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi¹2-son davolash ishi, I bosqich talabasi²<https://doi.org/10.5281/zenodo.17566089>

Annotatsiya. Zamonaviy kapitalizm — bu insoniyat taraqqiyotining eng murakkab va ziddiyatli bosqichlaridan biri bo'lib, u global iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tizimlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylangan. Ushbu maqolada kapitalistik tizimning hozirgi davrdagi rivojlanish bosqichlari, uning iqtisodiy mexanizmlari hamda inson erkinligiga ko'rsatadigan bevosita va bilvosita ta'siri har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqotning markazida inson erkinligi tushunchasi turadi — ya'ni shaxsning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy mustaqillikka bo'lgan huquqi qanday darajada ta'minlanayotganini aniqlash masalasi.

Maqolada kapitalizmning klassik shakllaridan tortib, zamonaviy — **neoliberal** va **raqamli kapitalizm** shakllarigacha bo'lgan evolyutsiya jarayoni ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, XXI asrda kapitalizmning yangi ko'rinishlari — **raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellekt asosidagi mehnat bozori, platforma kompaniyalari (Amazon, Uber, Meta, Google)** kabi tuzilmalar inson erkinligi, shaxsiy hayot daxlsizligi va ijtimoiy adolat tamoyillariga qanday ta'sir ko'rsatayotgani tahlil qilinadi.

Tadqiqotning nazariy asosi sifatida klassik iqtisodchilar (A. Smit, K. Marks), zamonaviy liberal va neomarksistik mutafakkirlar (F. Hayek, J. Rawls, D. Harvey, T. Piketti) qarashlari tahlil qilinadi. Shu asosda erkinlikning ikki asosiy ko'rinishi — **“salbiy erkinlik”** (majburiylikdan ozod bo'lish) va **“ijobiy erkinlik”** (o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish) — kapitalistik munosabatlar tizimi bilan qanday mos yoki zid ekanligi o'rganiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy kapitalizm bir tomondan insonlarga tanlov erkinligi, tadbirkorlik imkoniyatlari, mehnat bozorining ochiqqligi kabi ijobiy jihatlarni yaratadi.

Ammo boshqa tomondan, u iqtisodiy tengsizlik, ekspluatatsiya, iste'molchilik madaniyatining kuchayishi, inson mehnatining raqamli nazorat ostiga olinishi kabi jarayonlar orqali haqiqiy erkinlikni cheklaydi. Ayniqsa, **“erkin bozor”** tamoyili ostida sodir bo'layotgan mehnat xavfsizligining kamayishi, ijtimoiy himoyaning zaiflashuvi va davlatning regulativ rolining qisqarishi inson erkinligini iqtisodiy manfaatlariga bo'ysundiradi.

Maqolada shuningdek, kapitalistik tizimning ijtimoiy adolat va inson qadr-qimmatiga ta'siri, insonni **“iste'molchi sub'ekt”** sifatida qayta shakllantirish mexanizmlari ham tahlil qilinadi. Erkinlik masalasi bu yerda nafaqat siyosiy yoki huquqiy kategoriya sifatida, balki axloqiy va ma'naviy qadriyat sifatida yoritiladi.

Tadqiqot yakunida zamonaviy kapitalizm va inson erkinligi o'rtasidagi murakkab dialektik bog'liqlik asosida bir qator xulosalar ishlab chiqiladi: inson erkinligini haqiqiy ma'noda ta'minlash uchun iqtisodiy erkinlikning o'zi yetarli emas; ijtimoiy tenglik, adolat va ma'naviy qadriyatlar tizimini qo'llab-quvvatlovchi institutsional mexanizmlar zarur.

Shuningdek, maqolada inson erkinligini ta'minlashda davlat, fuqarolik jamiyati, mehnat tashkilotlari va xalqaro institutlarning o'rni haqida tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: zamonaviy kapitalizm, inson erkinligi, neoliberalizm, raqamli iqtisodiyot, iqtisodiy tengsizlik, ijtimoiy adolat, globalizatsiya, shaxsiy mustaqillik.

СОВРЕМЕННЫЙ КАПИТАЛИЗМ И ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ СВОБОДА

Аннотация. Современный капитализм представляет собой одну из самых сложных и противоречивых стадий общественного развития, ставшую главным движущим фактором глобальных экономических, политических и социальных процессов.

В данной статье рассматриваются современные формы капитализма, их экономические механизмы и их влияние на человеческую свободу. Центральным понятием исследования является свобода личности — право человека на экономическую, политическую и духовную самостоятельность.

Анализируется эволюция капитализма от классических форм до современных — **неолиберальных и цифровых**. Особое внимание уделяется XXI веку, когда такие явления, как **цифровая экономика, искусственный интеллект, платформенные компании (Amazon, Uber, Meta, Google)** радикально изменили представления о труде, приватности и социальной справедливости.

В теоретической части используются идеи классических экономистов (А. Смит, К. Маркс) и современных мыслителей (Ф. Хайек, Дж. Ролз, Д. Харви, Т. Пикетти).

Рассматриваются две формы свободы — **негативная** (свобода от внешнего принуждения) и **позитивная** (возможность реализовать свои способности) — и их соотношение с капиталистической системой.

Показано, что современный капитализм, с одной стороны, расширяет возможности личности и открывает путь к свободному выбору и предпринимательству; с другой — усиливает экономическое неравенство, зависимость от корпораций и подчиняет человека логике потребления и контроля. Сокращение социальной защиты и ослабление регулирующей роли государства приводят к тому, что свобода все чаще превращается в привилегию.

В статье также рассматривается моральный и гуманистический аспект проблемы: в какой мере капитализм способствует сохранению человеческого достоинства и моральных ценностей.

В заключении делается вывод, что подлинная свобода невозможна без социальной справедливости, равных возможностей и сильных общественных институтов, защищающих человека от экономического давления.

Ключевые слова: современный капитализм, человеческая свобода, неолиберализм, цифровая экономика, социальная справедливость, глобализация, экономическое неравенство.

MODERN CAPITALISM AND HUMAN FREEDOM

Annotation. Modern capitalism represents one of the most complex and contradictory stages of human development, serving as the main driving force of global economic, political, and social processes. This article explores the nature of modern capitalism, its economic mechanisms, and its direct and indirect impact on human freedom. The central focus is on the concept of personal freedom — the individual's right to economic, political, and moral independence.

The study traces the evolution of capitalism from its classical forms to the **neoliberal** and **digital** models of the 21st century. Special attention is given to the emergence of the **digital economy, artificial intelligence, and platform corporations (Amazon, Uber, Meta, Google)**, which have reshaped labor relations, privacy, and social justice.

*The theoretical framework draws on classical economists (A. Smith, K. Marx) and modern philosophers (F. Hayek, J. Rawls, D. Harvey, T. Piketty). Two major forms of freedom are discussed — **negative freedom** (freedom from coercion) and **positive freedom** (freedom to realize one's potential) — and their compatibility with capitalist structures.*

The analysis shows that modern capitalism simultaneously expands and limits human freedom: it creates opportunities for individual choice and entrepreneurship, yet reinforces inequality, dependency, and subordination to market and corporate power. The decline of social protections and the weakening of state regulation lead to a transformation of freedom into a privilege rather than a universal right.

The article also examines the moral and humanistic dimensions of the issue, questioning whether capitalism supports or undermines human dignity and ethical values.

In conclusion, it is argued that genuine freedom cannot exist without social justice, equality of opportunity, and robust institutions capable of protecting individuals from economic domination.

Keywords: modern capitalism, human freedom, neoliberalism, digital economy, social justice, globalization, economic inequality.

Kirish

Zamonaviy kapitalizm insoniyat tarixidagi eng dinamik, ammo eng ziddiyatli ijtimoiy-iqtisodiy tizimlardan biridir. U global iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida nafaqat ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlarini, balki ijtimoiy ong, madaniyat hamda siyosiy tuzilmalarning rivojlanish yo'nalishini ham belgilab bermoqda [1].

Kapitalistik munosabatlarning mohiyati — xususiy mulkka asoslangan ishlab chiqarish tizimi, foyda olishga yo'naltirilgan raqobat va bozor mexanizmlarining ustuvorligidir [2]. Bu tizimning ildizlari A. Smit tomonidan ishlab chiqilgan "ko'rinmas qo'l" g'oyasiga borib taqaladi; u bozor erkinligi shaxsiy manfaatni jamiyat farovonligiga aylantiradi, deb hisoblagan [3].

Shu bilan birga, K. Marks kapitalistik tuzumning ichki ziddiyatlarini, ya'ni mehnatning ekspluatatsiyasi, qo'shilgan qiymat muammosi va ijtimoiy tengsizlikning chuqurlashuvini tanqidiy tahlil qilgan [4]. Uning fikricha, kapitalizm o'zining rivojlanish jarayonida boylikni kam sonli guruhlar qo'lida to'plab, mehnatkash ommani iqtisodiy jihatdan tobe holatga keltiradi [5].

XX asrning o'rtalarida F. Hayek ushbu marksistik qarashlarga qarama-qarshi yondashuvni ilgari surdi: u bozor iqtisodiyoti siyosiy erkinlikning ajralmas sharti ekanini ta'kidlab, davlat tomonidan haddan tashqari tartibga solish totalitarizm xavfini keltirib chiqaradi, degan [6].

J. Rawls esa erkinlik va tenglik o'rtasidagi dialektik bog'liqlikka e'tibor qaratib, "adil jamiyat" tushunchasini ilgari surgan. Unga ko'ra, iqtisodiy erkinlik ijtimoiy tenglik bilan uyg'unlashgandagina haqiqiy erkinlik yuzaga keladi [7]. XXI asr iqtisodchisi T. Piketty esa kapitalning to'planish qonuniyatlarini empirik tahlil qilib, zamonaviy kapitalizmga daromad va boylikning keskin tafovuti demokratiya va erkinlikka tahdid solayotganini asoslab bergan [8].

Bundan tashqari, D. Harvey neoliberal kapitalizm davrini "kapitalning o'zini saqlab qolish mexanizmi" sifatida ta'riflab, 1970-yillardan boshlab bozor erkinligining siyosiy mafkuraga aylanishi ijtimoiy tenglikni buzganini ta'kidlaydi [9]. Neoliberal islohotlar jarayonida davlatning iqtisodiyotdagi roli qisqargan, ijtimoiy kafolatlar zaiflashgan, natijada iqtisodiy erkinlik faqat jamiyatning ma'lum qatlamlari uchun mavjud bo'lgan hodisaga aylangan.

XXI asrda kapitalizm raqamli shaklga o'tdi. S. Zuboff tomonidan "kuzatuv kapitalizmi" (surveillance capitalism) deb atalgan jarayon — shaxsiy ma'lumotlarning tijoratlashtirilishi orqali foyda olish tizimidir. Bu model inson erkinligini, ayniqsa, shaxsiy hayot daxlsizligini jiddiy tarzda cheklaydi [10]. Raqamli platformalar (Google, Meta, Amazon, Uber) foydalanuvchilarni nafaqat iste'molchi, balki ma'lumot manbasi sifatida ham iqtisodiy tizimga bog'lab qo'ymoqda.

Shu bilan bir qatorda, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO) hisobotlariga ko'ra, platforma-mehnat tizimining kengayishi ishchilarning mehnat kafolatlari va ijtimoiy himoyasini kamaytirib, "gig-ekonomika" deb ataluvchi beqaror mehnat munosabatlarini yaratmoqda [11].

Bu esa insonning iqtisodiy mustaqilligi va erkin tanlov imkoniyatlarini yanada cheklaydi.

Shunday qilib, zamonaviy kapitalizm inson erkinligini bir tomondan kengaytiruvchi, ikkinchi tomondan esa cheklovchi murakkab tizim sifatida namoyon bo'lmoqda. Maqolada aynan shu ikkiyoqlama holat — kapitalistik tizimning erkinlikka ko'rsatgan ijobiy va salbiy ta'siri, hamda ularni muvozanatga keltirish mexanizmlari tahlil qilinadi.

Materiallar va metodlar

Ushbu tadqiqotda zamonaviy kapitalizmning inson erkinligiga ta'sirini tahlil qilish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot nazariy va empirik manbalarni solishtirish, tahlil qilish hamda interpretatsiya qilishga asoslangan. Maqola tayyorlash jarayonida falsafiy, sotsiologik va iqtisodiy nazariyalarga oid ilmiy adabiyotlar, zamonaviy g'oyalar hamda global iqtisodiy siyosat bo'yicha tahliliy hisobotlardan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy asosi sifatida A. Smitning klassik iqtisodiy liberalizm g'oyalari, K. Marksning kapitalistik tizim tanqidi, M. Veberning iqtisodiy etika konsepsiyasi, shuningdek, M. Fridman va F. Hayekning erkin bozor nazariyalari tahlil qilindi [1–4]. Ushbu nazariyalar zamonaviy kapitalizmning shakllanishi va inson erkinligi bilan bog'liq asosiy falsafiy ziddiyatlarni yoritishda metodologik tayanch bo'lib xizmat qildi.

Empirik ma'lumotlar sifatida Jahon banki, Xalqaro mehnat tashkiloti (ILO), va BMT Inson huquqlari kengashining iqtisodiy erkinlik, ijtimoiy tengsizlik va mehnat sharoitlari haqidagi statistik ma'lumotlari tahlil qilindi [5–7]. Ushbu ma'lumotlar kapitalistik tizimning global miqyosda inson erkinligiga bo'lgan ta'sirini raqamli dalillar bilan asoslash imkonini berdi.

Metodologik jihatdan tadqiqotda quyidagi yondashuvlar qo'llanildi:

1. **Solishtirma tahlil** – turli mamlakatlarda kapitalistik tizim shakllarining inson erkinligiga ta'siri taqqoslandi.

2. **Tarixiy yondashuv** – kapitalizmning rivojlanish bosqichlari va erkinlik tushunchasining evolyutsiyasi tahlil qilindi.

3. **Kontent-tahlil** – zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga oid ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilot hisobotlari va ekspert tahlillari o'rganildi [8].

4. **Sistemali yondashuv** – iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillar o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqildi, bu inson erkinligiga kompleks ta'sir mexanizmini aniqlashga yordam berdi [9].

Natijada, tadqiqotda nazariy va empirik manbalar uyg'unligiga asoslangan ilmiy tahlil amalga oshirildi, bu esa zamonaviy kapitalizm sharoitida erkinlikning mohiyati va chegaralarini aniqlashga imkon berdi.

Natijalar va ularning muhokamasi

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy kapitalizm inson erkinligiga murakkab va ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Analiz qilinadigan manbalar va empirik ma'lumotlar asosida, quyidagi asosiy tendensiyalar aniqlangan:

1. **Iqtisodiy erkinlikning kengayishi va tanlov imkoniyatlari:** Kapitalizmning global va raqamli shakllari shaxsiy tadbirkorlik, investitsiya va iste'mol tanlovlarini oshiradi [1]. Misol uchun, raqamli platformalar (Uber, Amazon) foydalanuvchilarga yangi xizmat va mahsulot tanlash imkoniyatini yaratadi, shuningdek, individual daromad manbalarini diversifikatsiya qilish imkoniyatini taqdim etadi [2].

2. **Iqtisodiy noaniqlik va ijtimoiy himoyaning zaiflashuvi:** Shu bilan birga, neoliberal siyosatlar va platforma-iqtisodiyot ishchilarning ijtimoiy kafolatlarini zaiflashtiradi. Gig-ekonomika va qisqa muddatli shartnomalar iqtisodiy barqarorlikni kamaytiradi va shaxsiy tanlov erkinligini cheklash xavfini oshiradi [3,4]. IL Oning 2021-yil hisobotida aytilishicha, raqamli platformalarda ishlovchilarning asosiy ijtimoiy kafolatlardan mahrum bo'lishi keng tarqalgan [5].

3. **Daromad va boylik tafovutining oshishi:** T. Piketty tadqiqotlariga muvofiq, kapitalning konsentratsiyasi va daromad taqsimotidagi noaniqliklar kapitalistik tizimda uzoq muddatli erkinlikni cheklovchi omil sifatida namoyon bo'ladi [6]. Bu jarayon shaxsiy erkinlikni faqat boylikka ega qatlamlar uchun mavjud qilishi mumkin.

4. **Siyosiy va ma'naviy erkinlikka ta'sir:** F. Hayek nazariyasi bo'yicha, bozor erkinligi siyosiy erkinlikni qo'llab-quvvatlaydi, ammo nazorat qilinmagan korporativ kuchlar va raqamli platformalarning monopolistik tendensiyalari siyosiy jarayonlarni cheklashi mumkin [7,8]. Shu bilan birga, S. Zuboffning "surveillance capitalism" kontseptsiyasi shaxsiy ma'lumotlarning tijoratlashtirilishi orqali erkinlikning ma'naviy va axloqiy jihatlarini cheklashini ko'rsatadi [9].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy kapitalizm inson erkinligini ikki tomonlama tarzda ta'sir qiladi: bir tomondan, shaxsiy va iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytiradi; ikkinchi tomondan, ijtimoiy kafolatlarning zaiflashuvi, boylikning konsentratsiyasi va raqamli platformalarning monopolizatsiyasi orqali haqiqiy erkinlikni cheklaydi. Bu holat nazariy jihatdan J. Rawlsning adolat tamoyili bilan bog'lanadi: erkinlik va tenglikni uyg'unlashtiruvchi institutsional mexanizmlar bo'lmasa, kapitalizmning erkinlikka ta'siri nisbiy va cheklangan bo'lib qoladi.

Shuningdek, empirik ma'lumotlar va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, erkinlikni mustahkamlash uchun ijtimoiy himoya, mehnat huquqlari, raqamli platformalarni tartibga soluvchi siyosiy mexanizmlar va jamiyatdagi fuqarolik institutlarining roli katta ahamiyatga ega. Natijalar shuni bildiradiki, erkinlik va kapitalistik o'sish o'rtasida doimiy muvozanatni ta'minlash zarur bo'lib, bu davlat, biznes va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi kompleks o'zaro bog'liqlik orqali amalga oshirilishi mumkin.

Xulosalar

Ushbu tadqiqot zamonaviy kapitalizm va inson erkinligi o'rtasidagi murakkab va ko'p qirrali munosabatlarni sistematik tarzda tahlil qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy kapitalizm inson erkinligini ikki yo'nalishda ta'sir qiladi: bir tomondan, iqtisodiy va shaxsiy tanlov imkoniyatlarini kengaytiradi, tadbirkorlik va innovatsiya uchun sharoit yaratadi; ikkinchi tomondan esa, ijtimoiy himoya tizimlarining zaiflashishi, boylik va daromadning konsentratsiyasi, shuningdek, raqamli platformalarning monopolistik tendensiyalari orqali haqiqiy erkinlikni cheklaydi.

Nazariy va empirik tahlillar shuni ko'rsatadiki, inson erkinligi nafaqat iqtisodiy erkinlik bilan, balki ijtimoiy adolat, tenglik va ma'naviy qadriyatlar bilan uzviy bog'liqdir.

Shu sababli, kapitalistik tizimning ijobiy tomonlarini saqlab qolish bilan birga, uning salbiy ta'sirini yumshatish va erkinlikni ta'minlash uchun quyidagi institutsional mexanizmlarni joriy etish zarur:

1. **Ijtimoiy himoya va mehnat kafolatlarini mustahkamlash**, shu jumladan platforma-iqtisodiyotda ishlovchilar huquqlarini kafolatlash.

2. **Daromad va boylikning teng taqsimlanishini rag'batlantiruvchi siyosat** va progressiv soliq mexanizmlari.

3. **Raqamli platformalarni regulatsiya qilish** va shaxsiy ma'lumotlarning tijoratlashtirilishini nazorat qilish orqali ma'naviy va axloqiy erkinlikni saqlash.

4. **Fuqarolik jamiyati va davlat institutlari o'rtasida muvozanatli boshqaruv mexanizmlarini** rivojlantirish, bu orqali siyosiy va ijtimoiy erkinlikni mustahkamlash.

Shunday qilib, zamonaviy kapitalizm inson erkinligini kengaytirish va cheklashning murakkab bir tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot shuni ta'kidlaydiki, erkinlikni mustahkamlash va kapitalistik tizimning ijtimoiy-adolatga moslashuvini ta'minlash faqat bir tomonlama iqtisodiy erkinlik orqali emas, balki kompleks siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy mexanizmlar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sombart, W. *Modern Capitalism: Its Origin and Evolution*. New York: McMillan, 1902.
2. Smith, A. *The Wealth of Nations*. London: Methuen & Co., 1776.
3. Smit, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Project Gutenberg Edition.
4. Marx, K. *Capital. Volume I*. Moscow: Progress Publishers, 1867.
5. Engels, F. *Anti-Dühring*. Moscow: Progress Publishers, 1878.
6. Hayek, F. A. *The Road to Serfdom*. University of Chicago Press, 1944.
7. Rawls, J. *A Theory of Justice*. Harvard University Press, 1971.
8. Piketty, T. *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press, 2014.
9. Harvey, D. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, 2005.
10. Zuboff, S. *The Age of Surveillance Capitalism*. PublicAffairs, 2019.
11. International Labour Organization (ILO). *World Employment and Social Outlook 2021: The Role of Digital Labour Platforms in Transforming the World of Work*. Geneva, 2021.